

УДК 347.463

ПРИЧИННИЙ ЗВ'ЯЗОК МІЖ ПОРУШЕННЯМ ЗОБОВ'ЯЗАННЯ І ЗБИТКАМИ

Донська Л. Д.

Таврійський національний університет ім. В. І. Вернадського, Сімферополь, Україна

У статті автор досліджує проблему причинного зв'язку між порушенням зобов'язання і збитками на матеріалах чинного законодавства, раніше здійснених у науці загальної теорії права, кримінального та цивільного права розвідок, та опрацьовує на цій підставі пропозиції з коригування уявлення про причинний зв'язок, що є пануючим в науці.

Ключові слова: причинний зв'язок, порушення зобов'язання, збитки.

Як відомо, встановлення причинного зв'язку між порушенням цивільно-правового зобов'язання та збитками представляє значні труднощі. Проблема причинного зв'язку між порушенням цивільного права особою та збитками значною мірою знаходиться в руслі загальної проблеми причинного зв'язку як однієї із умов юридичної відповідальності. Це означає наявність можливості використання результатів дослідження причинного зв'язку в кримінальному праві для дослідження причинного зв'язку між порушенням та його наслідками в цивільному праві. Але в дослідженнях у галузі кримінального права робляться лише окремі висновки, що можуть бути використані як методологічні положення для цивільно-правової науки і практики. Тому в цивільному праві необхідна розробка власного інструментарію для дослідження причинного зв'язку, що й стало метою даної статті, що стало метою даної статті.

Відповідно до ч. 1 ст. 22, ч. 1 ст. 623 ЦК [1] відшкодуванню підлягають завдані особі (кредиторіві) збитки. При цьому ні в названих статтях, ні в інших положеннях законодавства, що поширюються на всі види цивільно-правових зобов'язань, не вказується на те, що відшкодуванню підлягають лише збитки, які завдані прямо чи безпосередньо. У спеціальних нормах цивільного права також зазначається на обов'язок відшкодування завданих збитків (наприклад, п. 1 ст. 766 ЦК) без розкриття того, які ж збитки вважаються завданими. Частіше просто зазначається на обов'язок відшкодування збитків, маючи на увазі, що при цьому будуть застосовуватися загальні правила ст. 22 і 623 ЦК, що передбачають відшкодування збитків, які завдані боржником (особою, яка порушила цивільне право іншої особи).

Ті автори, які умовою відшкодування збитків називають прямий чи необхідний причинний зв'язок, мали б пояснити, як це їх твердження погоджується з чинним законодавством, яке не виключає поділу збитків на завдані прямо та опосередковано, але не містить будь-якого застереження стосовно можливості відшкодування тільки збитків, які завдані прямо, чи збитків, які є необхідним наслідком допущеного порушення. Тим часом, підстави для такого твердження не давали ні Цивільний кодекс 1922 р., ні Цивільний кодекс 1963 р. [2]. Не дає таких підстав і Цивільний кодекс 2003 р. Тому прибічники теорії прямого причинного

зв'язку, повинні були визнати, що їх теоретичні погляди не відповідають чинному законодавству та сформулювати пропозиції щодо його відповідного удосконалення.

Стосовно думки автора цієї статті, то вона пропонує застосовувати положення Цивільного кодексу та інших законодавчих актів про обов'язок правопорушника відшкодувати завдані збитки буквально. Підстав для зміни законодавства в напрямку обмеження відповідальності правопорушника, звільнення його від обов'язку відшкодувати збитки, які знаходяться в непрямому причинному зв'язку з порушенням цивільного права особи, немає. У будь-якому випадку законодавець не схиляється до необхідності внесення таких змін. І це – правильно, бо концепції прямого та необхідного причинного зв'язку невиправдано звужує сферу відповідальності осіб, що порушують цивільні права.

Визначення збитків, які завдані та підлягають відшкодуванню, залежить від правильного розуміння причинного зв'язку між порушенням цивільного права особи та збитками. За наявності порушення цивільного права особи важливо встановити, які ж збитки чи яка їх частина знаходиться в причинному зв'язку з правопорушенням. Уявляється, що формулювання «завдані збитки» (ч. 1 ст. 623 ЦК) за змістом нічим не відрізняється від формулювання «збитки, пов'язані з діяльністю товариства» (ч. 2 ст. 140 ЦК; ч. 2 ст. 152 ЦК) та подібних. В останніх випадках використання формулювання «завдані збитки» було б стилістично некоректним.

У ч. 2 ст. 22 ЦК визначаються види збитків. Ці види не є виключними. Відповідно до ч. 1 ст. 22 ЦК відшкодуванню підлягають будь-які збитки, які завдані порушенням цивільного права особи, тобто, такі збитки, які знаходяться в причинному зв'язку з цим порушенням. Тому неправильним був би висновок про те, що збитки, на які в ч. 2 ст. 22 ЦК не зазначається, відшкодуванню не підлягають. Зокрема, при доведеності причинного зв'язку підлягають стягненню збитки, що завдані внаслідок недостачі товарів, що належать кредиторів та знаходилися у боржника, хоча такі збитки однозначно не підпадають під формулювання «втрати, яких особа зазнала у зв'язку із знищенням або пошкодженням речі», і можуть не підпадати під формулювання «витрати, які особа зробила або мусить зробити для відновлення свого порушеного права...». Витрати, які здійснила управнена сторона та які знаходяться в причинному зв'язку з порушенням цивільного права також підлягають відшкодуванню, хоча б вони і не мали на меті відновлення порушеного права цієї сторони. Інша справа, що законодавчий текст має бути більш зрозумілим. Тому ч. 2 ст. 22 ЦК треба доповнити зазначенням на те, що названі види майнових втрат належать до категорії збитків. Це буде означати, що інші види збитків, крім зазначених в ч. 2 ст. 22 ЦК, також підлягають відшкодуванню. Знищення або пошкодження речі, недостача майна, яке має бути передане управненій особі, часто знаходиться в прямому причинному зв'язку з порушенням цивільного права цієї особи. Але цей наслідок може виникнути і за відсутності прямого причинного зв'язку.

Витрати, які особа здійснює для відновлення свого права, також не знаходяться в прямому причинному зв'язку з порушенням, бо між порушенням та витратами є опосередковуюча ланка, якою є дії управненої особи, спрямовані на відновлення

свого права. Але відповідно до ч. 2 ст. 22 ЦК вони також підлягають відшкодуванню.

Доходи, які особа могла б реально одержати за звичайних обставин, якби її цивільне право не було порушене, також не можуть знаходитися у прямому причинному зв'язку з порушенням права, але законодавець, виходячи із теорії *conditio sine qua non* визнає їх завданими, такими, що знаходяться в причинному зв'язку з порушенням і підлягають відшкодуванню. У подібних випадках йдеться про досить специфічний причинний зв'язок. Збитки при цьому найчастіше завдаються бездіяльністю – невиконанням чи неналежним виконанням зобов'язання. Отже, причина має характер дії, яка мала бути, але не була здійснена. Наслідок у таких ситуаціях має такий же характер – подія мала настати (доходи мали бути отриманими), але не настала (доходи не були отримані).

Коли в радянській юридичній науці стала виявлятися зацікавленість до проблеми причинного зв'язку, Шаргородський М. Д. висловив думку про те, що бездіяльність не може бути причиною, а тому недоречно вести мову про причинний зв'язок бездіяльності з певним наслідком («... При бездіяльності має місце не спричинення, а неперешкоджання настанню результату, викликаного іншими причинами...» [3, с. 55]). Заперечення значення бездіяльності як причини уявляється протиприродним для марксистсько-ленінської філософії і юридичної теорії, яка на цій філософії ґрунтується. Причина багатьма юристами-науковцями, особливо тими, що заперечували спричинюючу роль бездіяльності, розуміється як суто емпіричне явище, яке сприймається людськими почуттями. Аналогічним чином розуміється і наслідок. Таке розуміння причини і наслідку недостатньо враховує азбучну істину діалектичного матеріалізму, принаймні, у його марксистсько-ленінській версії, про загальний зв'язок явищ у природі, суспільстві і людському мисленні. Зазначене розуміння причин і наслідку недостатньо враховує й категорію суспільних відносин як центральну для тієї частини діалектичного матеріалізму, що отримала назву історичного матеріалізму.

Теза про загальний зв'язок явищ у природі, суспільстві і людському мисленні є занадто загальною. Вона широко використовувалася і використовується в суспільних науках для неконструктивних дискусій. Конструктивно виокремити окремі групи зв'язків – це непросте завдання. Маркс К. вдало використав ідею про загальний зв'язок для того, щоб описати процес відтворення індивідуального і суспільного капіталу у своїй роботі «Капітал» [4]. Методологія, використана К. Марксом в його економічній теорії, стала інструментом для розробки Севом Л.–французьким ученим-спеціалістом у галузі соціальної психології для формулювання марксистської (матеріалістичної) теорії особистості, особливо положень про відтворення особистості [5]. Але в правовій науці не здійснюються спроби дослідження правового фактора в його розвитку. Тому проблема загального зв'язку явищ у сфері, що піддається правовому регулюванню, залишається недослідженою. Врахування цього зв'язку не на словах, а насправді, є особливо важливим для правильного розуміння категорій причини, наслідку та причинного зв'язку між ними.

Отже, у зв'язку перебувають не тільки явища природи, інші об'єкти, що виявляються людиною у почуттях, а і суспільні явища, зокрема суспільні відносини. Розвинені і доцільно пов'язані між собою суспільні відносини, як індивідуальні, так і між соціальними групами та іншими соціальними утвореннями, до яких належать і юридичні особи, – це найважливіше надбання і основа прогресу суспільства. Розвинені суспільні відносини дають змогу матеріалізувати трудовий творчий потенціал суспільства, максимізувати валовий продукт при мінімумі затрат матеріальних та інших ресурсів.

Люди свідомо створюють надзвичайно складні ланцюги суспільних зв'язків із метою отримання певних матеріальних і суспільних результатів. Ці зв'язки, а в кінцевому рахунку – всі відповідні ланцюги цих зв'язків закріплюються правом, що надає соціальним зв'язкам значної стабільності. Певні дії, діяльність чи бездіяльність, події, що враховані в цих зв'язках та їх ланцюгах забезпечують нормальний розвиток суспільних зв'язків в усьому свідомо створеному конкретними особами ланцюгу. Про причини, наслідком дії яких є нормальне функціонування відповідного ланцюгу суспільних зв'язків, говорити не прийнято, принаймні, серед юристів, оскільки нормальне функціонування суспільних зв'язків не потребує втручання юристів так само, як нормальне функціонування організму людини не потребує допомоги лікаря. Економісти, інші спеціалісти в галузі організації та управління зазвичай ведуть мову про фактори, які забезпечують результативне функціонування суспільних зв'язків у відповідному ланцюгу, та про вдосконалення цього ланцюгу з метою максимізувати соціально корисний результат.

Юристи зазвичай досліджують ті причини, які призвели до перебоїв у функціонуванні суспільних зв'язків, а в кінцевому рахунку зменшили матеріальний та інший соціально корисний результат, на який розраховували особи, що цей ланцюг запроектували та створили. Такими причинами часто є не тільки діяльність, а бездіяльність. Отже, бездіяльність як причина безпосередньо породжує перебої у системі свідомо створених людьми соціальних зв'язків, які закріплені правом. Через декілька ланок таких зв'язків зазначені перебої замість запланованого матеріального чи іншого соціального результату дають значно менший результат або і взагалі приносять негативний результат. Цей негативний результат і є кінцевим наслідком бездіяльності, якою порушене нормальне функціонування свідомо створеного ланцюгу суспільних зв'язків. Отже, відмова від розуміння причини та наслідку як суто емпіричних явищ, що виявляються людьми у їх почуттях, дає підстави для визнання бездіяльності (зокрема, невиконання або часткового невиконання зобов'язання) причиною, а доходу, не отриманого унаслідок такого порушення, – її наслідком. Тому судова практика не вимагає від позивачів у справах про відшкодування неотриманих доходів із вказівкою на те, що робив, а чого не робив боржник. Достатньо вказати, що кредитор не отримав виконання зобов'язання. Якщо ж боржник здійснив дії на виконання зобов'язання, а кредитор із причин, що залежать від третіх осіб, не отримав виконання, то він і має надати докази здійснення таких дій.

Оскільки відшкодуванню підлягають усі збитки, які завдані управленій особі, логічним є покладення на боржника обов'язку відшкодувати всі не отримані у результаті порушення доходи, які є наслідком порушення. Але ці наслідки можуть знаходитися у досить віддаленому зв'язку. Покладення на управлену особу за таких умов обов'язку доводити наявність стопроцентної вірогідності (реальності) отримання доходів було б неправильним, як неправильно було б і звільняти кредитора від обов'язку доведення вірогідності отримання доходу. Так, особа, відповідальна за завдання збитків у вигляді неотриманого доходу, могла б стверджувати, що не виключалася можливість удару блискавки, що унеможливило б отримання управленою особою доходу. Обставини, які можуть унеможливити отримання доходу, є численними. За таких умов законодавець обмежив обов'язок правопорушника відшкодувати збитки, що полягають у неотриманні доходу, лише тими доходами, які «особа могла б реально одержати за звичайних обставин». Зазначення на «звичайні обставини» виключає посилення боржника на обставини, вірогідність яких є низькою. В інших випадках необхідно вирішити питання про наявність в управленої особи реальної можливості отримати доходи. Формулювання п. 2 ч. 2 ст. 22 ЦК виходить із неприпустимості диференціації збитків, які підлягають відшкодуванню, залежно від рівня реальності (вірогідності) отримання доходів. Якщо суд оцінить можливість отримання доходів як реальну, всі неотримані доходи підлягають стягненню з правопорушника. Якщо ж така можливість буде оцінена як нереальна, збитки у вигляді неотриманих доходів не можуть бути стягнені. Проте, врахування рівня реальності отримання доходів мало б сенс.

Водночас, віддаленість наслідків (неотримання доходів) від причини (порушення цивільного права особи) виправдовувала б оцінку вірогідності отримання доходів та врахування рівня вірогідності при визначенні розміру збитків у вигляді неотриманих доходів, що підлягають стягненню з боржника.

Отже, неотримані доходи є наслідком порушення цивільних прав і знаходяться з цим порушенням у непрямому причинному зв'язку, що включає до себе декілька ланок спричинення. Певна довжина ланцюгу причинно-наслідкових зв'язків ставить отримання доходів залежно від обставин, вірогідність настання яких може бути різною. Тому доцільно було б передбачити можливість диференціації розміру неотриманих доходів, що стягуються на користь особи, цивільні права якої порушені, залежно від рівня вірогідності настання таких обставин.

Положення про те, що відшкодуванню підлягають «завдані» збитки, збитки «у зв'язку з порушенням» певного права дає можливість для правильного визначення розміру збитків, які підлягають відшкодуванню кожним із декількох порушників цивільного права, якщо всі ці порушення перебувають у причинному зв'язку зі збитками. Кожен із боржників має відшкодувати збитки, які ним завдані. Визначити міру завдання – це досить важко. Але ж іншого виходу немає, тому суд має вирішувати такі питання з урахуванням всіх обставин справи. Лише у випадках, коли боржник, дії чи бездіяльність якого безпосередньо породили збитки, діяв умисно, доцільно було б встановити, що за таких умов інші боржники несуть

субсидіарну відповідальність (лише за відсутності можливості стягнути збитки з названого боржника).

При подальшому аналізі причинного зв'язку між порушенням цивільних прав та збитками звертає на себе увагу використання законодавцем можливості коригування розміру збитків, які вважаються завданими, тобто, такими, що знаходяться в причинному зв'язку з порушенням. Деякі із правил такого роду, що формулюються в Цивільному кодексі, є доцільними, соціально-політично і соціально-економічно виправданими. Інші, на нашу думку, потребують внесення відповідних змін.

Ч. 4 ст. 623 ЦК приписує при визначенні неодержаних доходів (упущеної вигоди) враховувати заходи, вжиті кредитором щодо їх одержання. Це правило розміщене в ст. 623 ЦК услід за правилом про те, які ціни мають застосовуватися при визначенні розміру збитків. Але за змістом воно покликане не скорегувати розмір збитків, які у відповідних випадках мають вважатися завданими (тобто такими, що знаходяться в причинному зв'язку з порушенням цивільного права), а конкретизувати положення п. 2 ч. 2 ст. 22 ЦК про те, що до збитків, які підлягають стягненню з особи, що порушила цивільні права іншої особи, належать доходи, «які особа могла б реально одержати за звичайних обставин». Реально можливими для отримання за звичайних обставин відповідно до ч. 4 ст. 623 ЦК є такі доходи, які кредитор міг одержати з урахуванням заходів, які він здійснив із метою їх одержання. Такими є як спеціальні, так і загальні заходи. До загальних заходів належить, наприклад, здійснення підприємницької діяльності певного роду, якій було створено перешкоду порушенням цивільних прав суб'єкта підприємницької діяльності. Якщо ж особа, наприклад, не здійснювала відповідної підприємницької діяльності, то вона не може вимагати відшкодування не отриманих нею доходів, які вона б отримала за умови здійснення підприємницької діяльності.

З іншого боку, якщо виключити із загального ланцюгу причинно-наслідкових зв'язків дії чи бездіяльність боржника, який порушив зобов'язання, дохід також не був би отриманий кредитором, бо цьому перешкоджали дії чи бездіяльність самого кредитора. Отже, відповідно до концепції *conditio sine qua non* дії чи бездіяльність боржника, який порушив зобов'язання, також не можуть вважатися причиною неотримання доходу. Викладене не є, на нашу думку, підставою для заперечення істинності та плідності концепції *conditio sine qua non* як взагалі, так і стосовно випадків, про які тут йдеться. Разом із тим треба визнати, що особливості таких випадків диктують особливості застосування концепції причинного зв'язку, що названа. Ці останні особливості полягають у наступному. При визначенні наявності причинного зв'язку між діями чи бездіяльністю боржника та неотриманням кредитором доходу треба абстрагуватися від тієї обставини, що полягає у діях чи бездіяльності кредитора, і вважати, що кредитор створив всі належні умови для нормального ходу виробництва та отримання прибутку. Тоді за концепцією *conditio sine qua non* порушення боржником зобов'язання є причиною неотримання доходу.

Зменшення розміру збитків, які підлягають відшкодуванню, повинно здійснюватися відповідно до міри завдання. Для повного звільнення боржника від обов'язку відшкодувати збитки у вигляді неотриманих доходів підстав немає. За

наявності порушення зобов'язання, збитків, причинного зв'язку між порушенням зобов'язання та збитками, а також за наявності вини боржника він має нести відповідальність відповідно до ст. 22 і 623 ЦК, а підстав для звільнення його від цієї відповідальності немає. Але цей висновок, зроблений на підставі чинного законодавства, є морально неприйнятним. Справді, кредитор може з яких-небудь причин не здійснювати дії з метою забезпечення випуску даних товарів, не виключено, що він діяв у такий спосіб свідомо. А закон і за таких умов зберігає за ним право вимагати від боржника відшкодування збитків. Тому відносини, що виникають за умов, що описані вище, потребують спеціального правового урегулювання, а ст. 623 ЦК має бути доповнена частиною п'ятою такого змісту: «Кредитор не має права вимагати від боржника відшкодування збитків у вигляді неотриманих доходів, якщо він не створив всіх залежних від нього умов для отримання доходів і ці умови не могли бути своєчасно створені». Це буде виключати пред'явлення до боржника, що порушив зобов'язання, вимоги про відшкодування збитків у випадках, коли кредитор внаслідок власних дій чи бездіяльності не міг отримати доходи і зазнав у зв'язку з цим збитків.

Поєднання дій чи бездіяльності боржника і кредитора як причин неотримання доходів може здійснюватися у такий спосіб, при якому дії чи бездіяльність однієї сторони зобов'язання були достатньою причиною неотримання прибутку, а друга сторона за таких умов сприяла їх збільшенню чи не здійснила залежні від неї дії з метою зменшення розміру збитків (ч. 2 ст. 616 ЦК). Причинний зв'язок між діями чи бездіяльністю боржника і збитками в таких випадках встановлюється відповідно до загального правила концепції *conditio sine qua non*. У такому ж порядку встановлюється причинний зв'язок між діями кредитора та збільшенням чи незменшенням розміру збитків, що виникли внаслідок порушення зобов'язання боржником.

Викладене дає підстави зробити, зокрема такі висновки:

1. Зазначення в ст. 22, 623 ЦК на обов'язок боржника відшкодувати «завдані» збитки (збитки, яких «завдано»), пряме встановлення правила про належність до збитків не отриманих кредитором доходів означає неможливість застосування концепцій прямого та необхідного причинного зв'язку для цілей тлумачення відповідних положень актів цивільного законодавства. Для таких цілей має застосовуватись концепція *conditio sine qua non*.

2. Види збитків, на які зазначається в ч. 2 ст. 22 ЦК, не є вичерпними. За умови доведення причинного зв'язку між порушенням його цивільного права та збитками, відшкодуванню підлягають і інші види збитків (недостача майна, витрати, що є наслідком порушення права, але зроблені не для відновлення порушеного права).

3. Ст. 22 і 623 ЦК не виключають визнання причинного зв'язку між умовами та збитками. Це положення потребує роз'яснення в постанові Пленуму Верховного Суду України. Одночасно слід роз'яснити, що за наявності декількох причин (в т.ч. і умов) обов'язок відшкодування збитків розподіляється між особами, відповідальними за завдані збитки, пропорційно мірі завдання. Міра завдання збитків умовою має завжди визнаватись меншою, ніж міра завдання, що є наслідком причини, яка збитки породила. Якщо дії, що породили збитки, є навмисними, особа, діями чи

бездіяльністю якої створені умови виникнення збитків, підлягає звільненню від відповідальності.

4. Допускаючи стягнення у вигляді збитків лише не отриманих доходів, які «особа могла б реально одержати за звичайних обставин», п. 2 ч. 2 ст. 22 ЦК не передбачає врахування рівня вірогідності отримання доходів. Це не дозволяє врахувати ризики, які несе управнена особа в процесі діяльності з метою отримання доходів, і не виправдано збільшує розмір збитків, які стягуються з боржників.

5. При встановленні формальних правил визначення розміру збитків за кредитором слід визнати право на стягнення збитків в більшому розмірі, якщо він доведе, що фактично завдані збитки є більшими, ніж визначені розрахунково. Боржникові слід надати право доводити, що розмір збитків є меншим, ніж визначений розрахунково відповідно до законодавства.

Подальше дослідження проблематики причинного зв'язку між порушенням зобов'язання та збитками мають, на нашу думку, піти у напрямку поглиблення аналізу нормативного матеріалу та опрацювання на цій підставі рекомендацій щодо корегування уявлення про причинний зв'язок, що панує в науці цивільного права.

Список літератури

1. ЦК України від 16.01.2003 // Офіційний вісник України. – 2003. – № 11. – Ст. 461.
2. Цивільний кодекс Української РСР від 18.07.63 // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1963. – № 30. – Ст. 463.
3. Шаргородский М. Д. Вопросы общей части уголовного права / М. Д. Шаргородский. – Л. : ЛГУ, 1955. – 256 с.
4. Маркс К. Капитал. Критика политической экономии. / К. Маркс. – М. : Госполитиздат. – Т. 1. – 1960. – 907 с.
5. Сэв Л. Марксизм и теория личности / Л. Сэв. – М. : Прогресс, 1972. – 590 с.

Донская Л. Д. Причинная связь между нарушением обязательства и убытками / Л. Д. Донская // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – Серия: Юридические науки. – 2010. – Т. 23 (62). № 1. 2010. – С. 73-80.

В статье автор исследует проблему причинной связи между нарушением обязательства и убытками на материалах действующего законодательства, ранее осуществленных в науке общей теории, гражданского и уголовного права исследований и выдвигает на этой основе предложения по корректировке господствующего в науке представления о причинной связи.

Ключевые слова: причинная связь, нарушение обязательства, убытки.

Donskaya L. Casual connection between breach of duty and damages / L. Donskaya Scientific Notes of Tavriada National V. I. Vernadsky University. – Series : Juridical sciences. – 2010. – Vol. 23 (62). № 1. 2010. – P. 73-80.

The author of this article analyses the problem of casual connection between breach of duty and damages on the basis of the current legislation and the investigations that earlier existed in general theory, criminal and civil law, and on this ground sets forward proposals for correcting the dominant concept of casual connections.

Key words: casual connection, breach of duty, damages.

Надійшла до редакції 21.04.2010 р.